
УДК 811.161: 003.037"1489"

Людмила Гнатенко (м. Київ)

ГРАФІКО-ОРФОГРАФІЧНА СИСТЕМА “ЧЕТЬІ МІНЕЇ 1489 РОКУ”

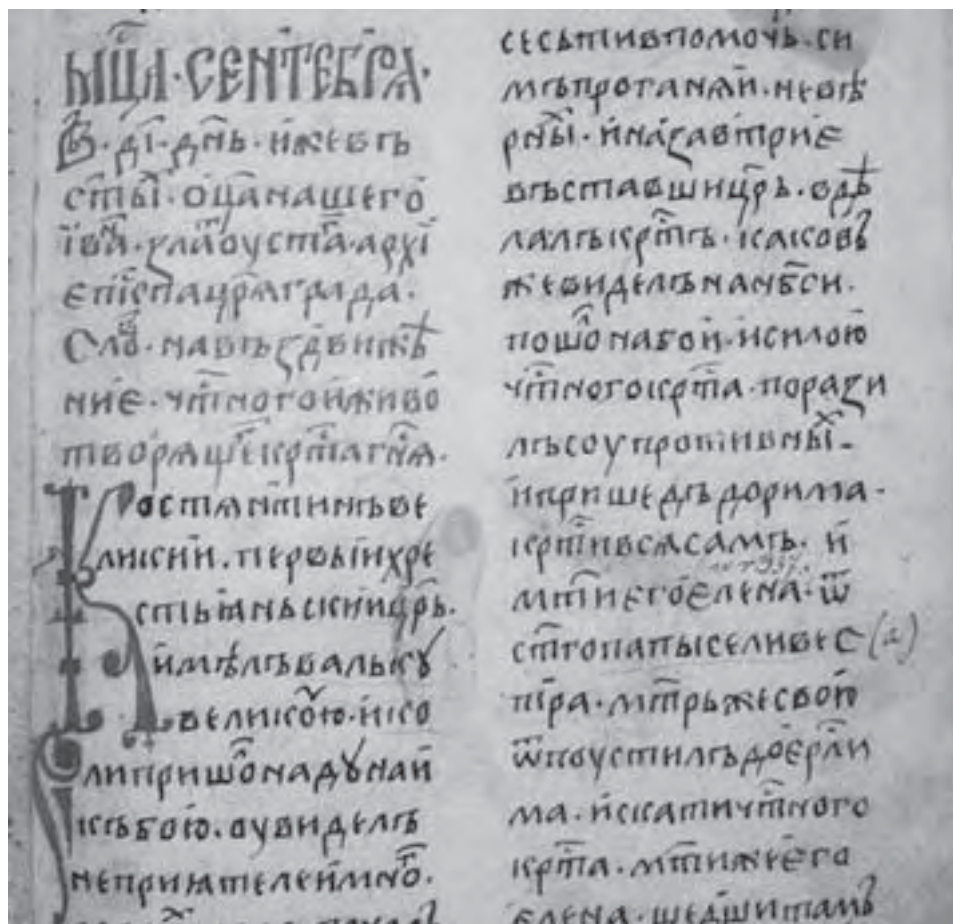
Уперше комплексно досліджено, з урахуванням кодикологічних та палеографічних даних, графіко-орфографічну систему української рукописної пам'ятки “Четьї Мінеї 1489 року”. Уточнено історію її створення, жанрову приналежність та склад. Встановлено кількість писців пам'ятки та над якими тестами вони працювали. Вивчено графіко-орфографічні особливості кожного з писців і проведено їх порівняльний аналіз.

Ключові слова: графіко-орфографічна система, узус, звук, орфограма, буква, буквенний знак, лігатура, діакритичний знак.

Знаменита українська пам'ятка є збірником форматом у 2°, загальною кількістю 375 аркушів, складеного з Торжественника мінейного 1489 р., за змістом якого вона й отримала в науці загальну назву “Четья Мінея 1489 р.”, та Златоуста п'ятдесятого, який починається з арк. 288 відповідно суцільної нумерації, проведеної Іваном Саквичем при останньому опрацюванні книги в 1686 р. Писана пам'ятка в місті Кам'янці. Лише Торжественник мінейний має точну дату завершення роботи — 1489 р., в Златоусті вихідних даних немає, про те, що він також був писаний у той же час або трохи пізніше, свідчать філіграні¹.

Тексти пам'ятки переписані з українських протографів кінця XIV — початку XV ст. Текст Торжественника мінейного належить до списків другої редакції кінця XIV–XV ст., протографом Златоуста був рукопис, створений не раніше середини XIV ст., бо тільки до середини цього століття склався спільний прототип Торжественника тріодного і Златоуста [14: 343, 347, 348].

¹ Зберігається пам'ятка в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського, ф. 301 (ЦАМ КДА), № 415 Л. Археографічний опис див. в каталозі Л.А. Гнатенко [2: 142–145, № 55].

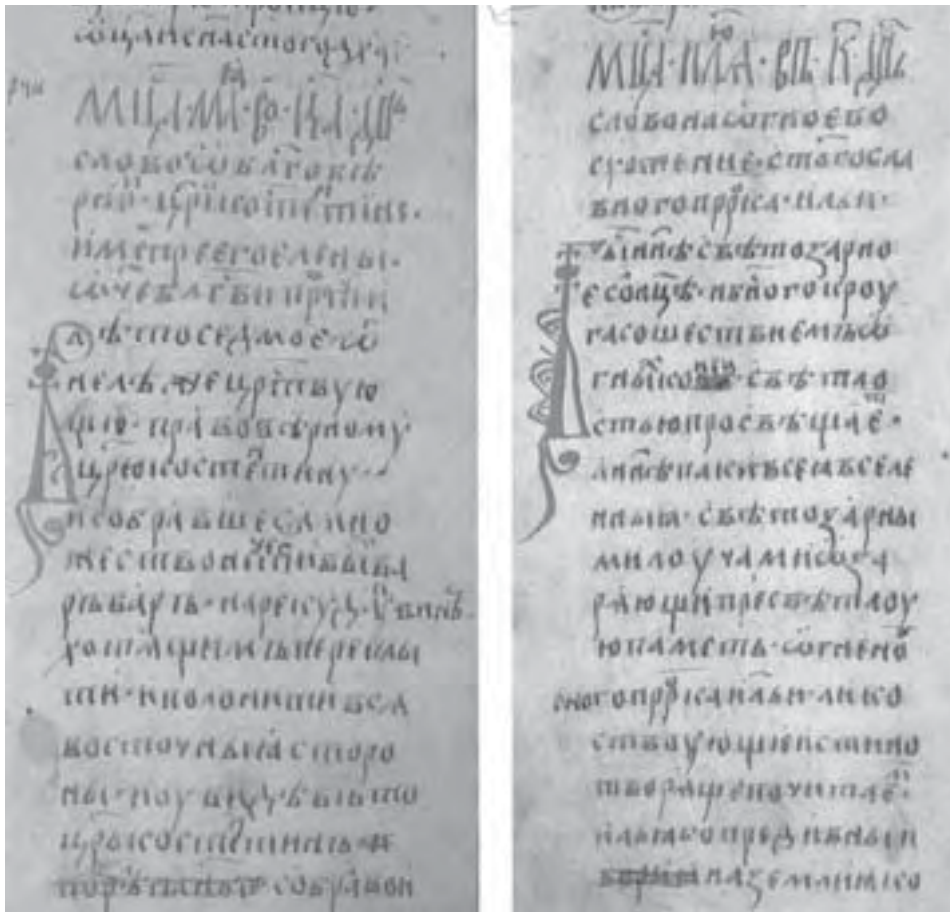

Торжественик мінейний. Арк. 20а-б, почерк писця Березки

Пам'ятка є одним із найраніших зі збережених перекладів церковнослов'янських агіографічних творів староукраїнською мовою, які дійшли до нашого часу в пізніших списках.

Для історії української літературної мови "Четья Мінея 1489 р." цінна тим, відзначає Д. Г. Гринчишин, що вона досить виразно відображає трансформацію церковнослов'янської мови на різних рівнях — у фонетиці, морфології, лексиці, синтаксисі — дає можливість простежити взаємодію церковнослов'янської мови з живою народнорозмовною. Проте, книжна церковнослов'янська мова виступає в ній ще досить реально, що пояснюється як змістом самої пам'ятки, так і традиційною пошаною до церковнослов'янської мови [3: 254, 255].

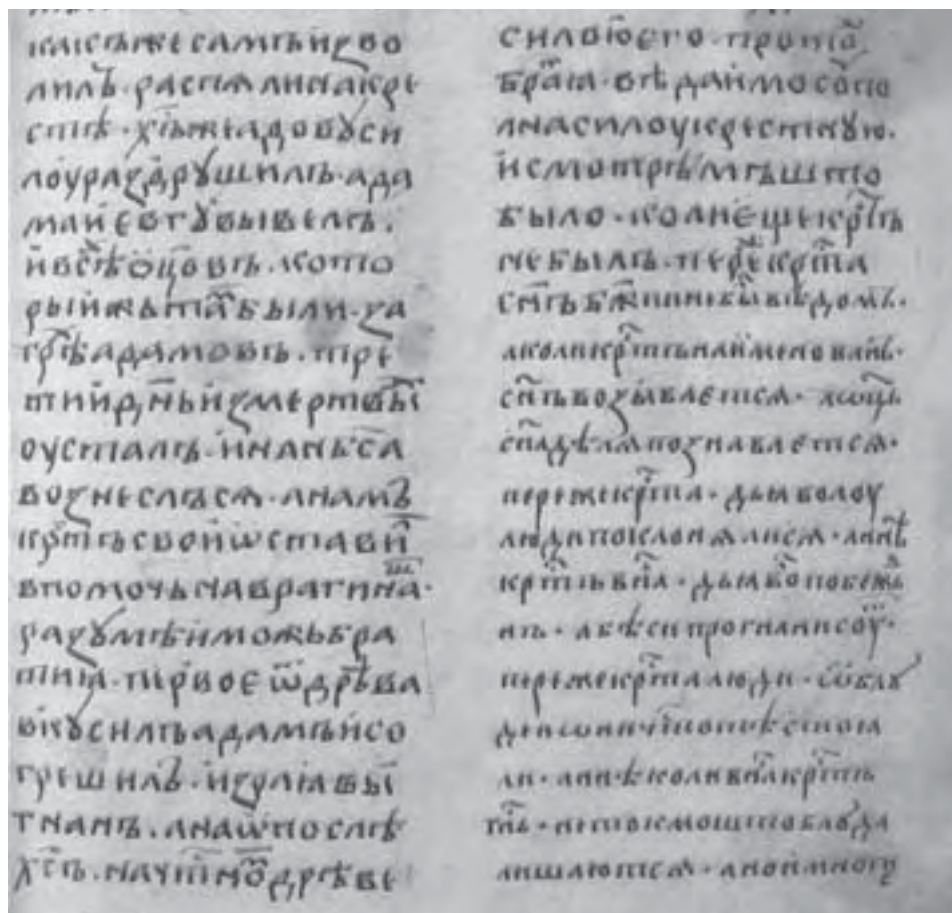
М. Карпинський, досліджуючи мову першої частини пам'ятки, зауважував, що мова другої частини нічим не відрізняється від першої [8: 60]. На думку В.Н. Перетца, наявний текст досить близько повторює український оригінал [12: 103]. саме це спонукає учених уважати пам'ятку копією, зокрема, М. І. Петров наголошував, що пам'ятка є точною копією XV ст. з оригіналу 1397 р. [7: 535–536].

Торжественик мінейний. Арк. 199б, почерк другого писця,
 арк. 232в, почерк третього писця

Основним писцем пам'ятки був попович Березка з Новгородка Литовського, син литовського попа Семиона Долбнича, імена інших писців невідомі. Основні фонетичні, морфологічні та лексичні особливості Торжественика мінейного та Златоуста п'ятдесятного є суто українськими або спільними для української та білоруської писемності [1: 41–47].

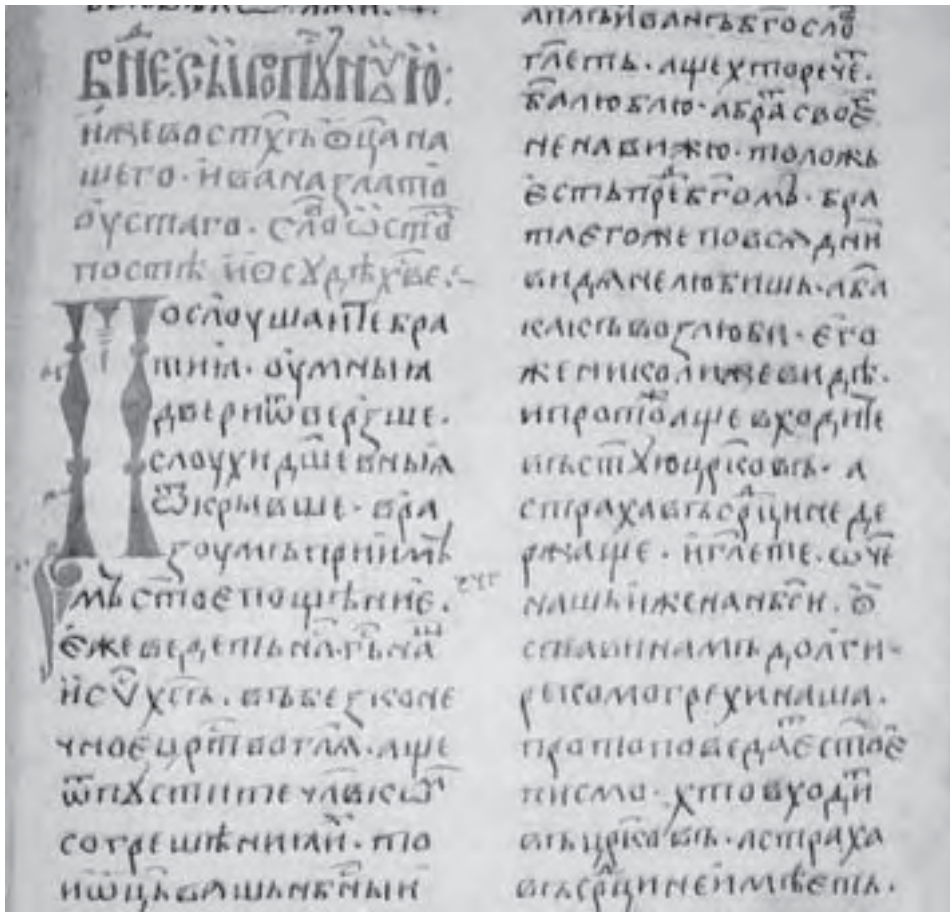
Характерні для білоруської писемності окремі фонетичні явища, наприклад, написання **а (я)** на місці **о (е)**, які фіксуються в пам'ятці лише зрідка, відомий дослідник білоруської мови А.Й. Журавський розглядав не як вияв фонетики білоруської мови — акання, якання, а як помилкові написання, що не становлять норми [6: 84]. К.С. Симонова досліджуючи мову пам'ятки дійшла висновку, що на фонетичному рівні в ній немає особливостей, властивих лише білоруській мові, на підставі чого можна було б характеризувати її як пам'ятку білоруської мови. І в морфологічному аспекті мова досліджуваної пам'ятки відбиває поступове усталення норм, які згодом лягли в основу української літературної мови. Дослідниця зазначала, що аналіз мови пам'ятки підтверджує думку про співіснування і взаємодію у

Торжественник мінейний. Арк. 24а-б, почерк Березки, арк. 24б, почерк четвертого писця

XIV–XV ст. двох літературних мов: староукраїнської, яка функціонувала не лише в офіційно-діловому, а й у конфесійному письменстві, та церковнослов'янської як панівної мови сфери культу [13: 73, 76, 78].

Про українське походження пам'ятки красномовно свідчить й висновок А.Й. Журавського про те, що в плані відбиття окремих мовних особливостей, які лягли в основу формування білоруської літературної мови, пам'ятка становить виняток, оскільки вирішальну роль у становленні норм білоруської писемності, як відомо, відіграли північні білоруські діалекти, а пам'ятка ілюструє особливості південно-західного білоруського наріччя [6: 87]. На підставі цього, К.С. Симонова свого часу зауважила, що постає питання: чи не тому пам'ятка становить виняток у старобілоруській писемності, що ті риси, на які вказує А.Й. Журавський, притаманні не стільки південно-західним білоруським говорам, скільки північноукраїнським, що межували і, безумовно, контактували між собою. Тому “Четью 1489 р.” треба розглядати як українську пам'ятку, як важливе джерело вивчення історії української літературної мови [13: 78-79].

Златоуст п'ятдесятний. Арк. 292а-б, почерк писця Березки.

Досліджуючи кодикологічні, палеографічні та правописні особливості пам'ятки ми також дійшли висновку, що тексти, з яких вона складена, переписані з давніх українських протографів. Списували Торжественик мінейний у 1489 р. із рукопису 1397 р., і тому саме цим роком треба датувати переклад текстів староукраїнською мовою і вивчати його з літературно-текстологічного, мовознавчого та орфографічного аспектів як тогочасну українську пам'ятку. У той же час Березкою був переписаний Златоуст п'ятдесятний із рукопису, імовірно, кінця XIV – початку XV ст. Вони були об'єднані в одній книзі на початку 90-х років XV ст.

Тексти писані півуставом середнього розміру, темно-коричневим чорнилом, у два стовпці розміром 220 x 150 мм, на 26 рядках на сторінці; поле тексту 220 x 150 мм. Розміщено тексти відповідно протографів у два стовпці, що притаманне давній писемній традиції, але вже не було поширеним у кодексах кінця XV ст. Накреслення літер характерне для другої половини XV ст. У почерках писців спостерігаємо непрофесійність у написаннях півуставних текстів. Накреслення

писців нечіткі, широкі й розмашисті, літери з нахилом управо, з провисанням у рядках та ін. Відчувається, що писці були обізнані з правилами півуставного типу письма, але не мали достатньо практичних навичок; вони володіли канцелярським скорописним письмом, який у той час був наближений до півуставного типу.

У графічній системі пам'ятки використовуються такі букви: для передачі голосних звуків — **А, Є** “широка”, **Є** “вузька”, **И, І, О** “широка”, **О** “широка” з крапкою всередині, **О** “вузька”, **У, ОУ, У, У, В, Ъ, Ы, Ь, Ъ, Ю, ІА, А, V**; для передачі приголосних звуків — **Б, В, Г, Д, Ж, З, К, Л, М, Н, П, Р, С, Т, Ф, Х, Ц, Ч, Ш, Щ, Ф, V**. Більшість цих букв передає й числа, в цій якості використовуються й букви **S, З**, яких не вживають в рукопису для передачі звуків. Буква **У** не зафіксована. З діакритичних знаків наявні: спіритус — $\hat{\text{}}$, спіритус + оксія — \sim і спіритус + варія — $\tilde{\text{}}$ (які в пізніших рукописах називаються, відповідно, *iso* і *apostroф*, але в досліджуваній пам'ятці вони функціонально не використовуються), та паєрок, який передається в Торжественику мінейному значком спіритуса (тому далі, при прикладах, ставиться паєрок іншої форми — ч , яка була вживана в XV ст.), а в Златоусті — трикутничком — ? . Зі знаків пунктуації, які ставляться за давньою традицією посередині рядка, вживаються крапка та дві, три або чотири крапки з перекресленою хвилястою рисою (напр., †), причому, крапку ставили посередині рядка (свідчення, що список робили не з рукопису XV ст., а з давнішого).

Для графіко-орфографічної системи письма Торжественика мінейного та Златоуста п'ятдесятого характерною, за давньоукраїнською правописною традицією, є дублетність букв при передаванні одного звука, в системі приголосних (за винятком лише кількох звуків) вона традиційно не поширена.

Працювали над Торжествеником мінейним троє писців, четвертий уписав лише дванадцять з половиною рядків у другій половині стовпця арк. 246. Переписав першу половину Торжественика попович Березка, про що він сказав у колофонному запису на арк. 286 зв.: “..*пса̄т̄ Єсми ѿ почат̄ка книги са̄т̄. ѿ доц̄ки до половины. ѿ ст̄го семимна. до сорб̄т̄ ст̄ыхъ*”, тобто до початку арк. 147. Палеографічний аналіз почерків показує, що писець Березка розпочав і наступну статтю — “*Ме̄ца. мар̄т̄. въ .Ѹ̄и. днь. житьЄ. ст̄го прп̄обно̄т̄. Оца̄ нашє̄ олек̄с̄ѧ. чл̄в̄ка б̄ж̄иѧ*”, роботу над її текстом він припинив на початку арк. 148 зв., з якого далі продовжив роботу вже другий писець, а з арк. 208 і до арк. 274 зв. — третій писець. Березка писав і додаткові статті на арк. 276–287.

Графіко-орфографічні особливості текстів, писаних писцем Березкою (арк. 1–148 зв., 276–287). Почерк писця Березки з легким нахилом управо, розмір літер 3 мм. У графіці зрідка використовується буква **Ж**, не вживається монограф **У**. Накреслення букв має такий характер: у **ІА, Н, И, Ю** з'єднувальна перемичка вгорі, вище середини букв; **Є** вузька з язичком, піднятим догори; **Є** широка з подовженим

язичком, нахиленим униз, літера трохи розвернута й нахилена до рядка; вживана тільки графема **Ы**; **В** квадратна; **Ѧ** з високою серединою, і тільки зрідка трапляється ця буква з низькою середньою частиною; **З** із гострою голівкою, хвіст букви спущений під рядок; **Ж** із великою верхньою частиною; **Т** із двома крильцями, опущеними до рядка (*m*)² і **Т** висока, переважно однобічна, вживається в кінці рядків; **Ч** однобічна, накресленням схожа до сучасної друкованої; буква **Ѧ** з опущенням нижньої частини під рядок та ін.

У графіко-орфографічній системі голосних Березка використовував основні узусні орфограми.

Звук **А** передано буквою **А** на початку слів, після твердих приголосних, шиплячих та **Ц**: *аплѣ* 7б, *архистратига* 13в, *аминь* 88а, *подаваль* 106г, *спастиса* 19а, *въ жа//лостѣ* 116б–в, *причастна* 86б, *хотѣваго* 70г, *просвещаютса* 85в, *до конца* 6б. Після м'яких приголосних він пише **а**: *проклала* 86а, *затворати* 107б, *принали* 112б, але ця орфограма послідовно не витримана, трапляються написання з **Ѧ**, що є відхиленням від узусу: *ма* 1в, *клятисѣ* 5в, *возвратисѣ* 9г, та паралельні форми: *молѣщю* – *молѣщасѣ* 30. Йотацію звука **А** передано за давньоукраїнською традицією буквою **Ѧ** на початку слів та після голосних: *Ѧдѣниѣ* 14б, *Ѧдше* 96а, *Ѧвилсѣ* 146в, *оуѦстьсѣ* 2в, *декабриѣ* 88а, *исцѣлѣниѣ* 146в; у цих позиціях зрідка трапляються й написання з **а**: *ако* 1в, *адоу* 41г, *стаа* 14в, *ни хотиниѣ* 47б. Поширеним є вживання букви **а** в кінці рядків: *не имѣа* 4б, *срѣбролюбїа* 8г, *котораа* 98а, причому воно ніяк не пов'язане з вписуванням тексту в текстове поле. Одинично трапляються й написання без йотації **А**: *стаа* 7в.

Звук **Е** передано після приголосних буквою **є** вузькою з язичком, піднятим догори: *старець* 1в, *болѣзни* 19а, *извлече* 85г. Один раз трапилася й архаїчна буква **Ѧ**: *нарѣчѣ* 197а. Йотація позначається на початку слів та після голосних буквою **Є** широкою, із язичком, нахиленим до рядка, сама буква також нахилена до рядка, а іноді й трохи розвернута: *Его* 14г, *съ ЄфифаниЄѣ* 46г, *Єсмь* 62, *раискоЄ* 23б, *житьЄ* 38в, *грозноЄ* 56а. Ця графема в кінці рядків має витягнуту в ширину форму: *исцѣлѣниЄ* 5в, *многїЄ* 47а, *иниЄ* 118в.

Середньопередній звук **И** передано буквами **Ы** і **И** в позиції між приголосними, як за етимологією, так і проти етимології, що є відбиттям рис української фонетики. Пов'язане це з тим, що давні голосні звуки **Ы** і **И** поступово збіглися в одному звукові, і XIV ст. можна вважати часом, коли зближення виявилось настільки, як твердив П.Г. Житецький, що за ним можна стежити, як за явищем постійним і характерним для української мови [4: 127]. Це і спостерігаємо в переписуваному Березкою тексті: за етимологією – *тысѣща* 104а, *бесилньи* 113в, *оукоусилѣ* 23б, *въ сподобилисѣ* 123, *Єдиньствѣ* 130б, паралельні написання – *злыи* 122в – *злии* 19г, *тысѣщи* 36а – *тысѣчами* 55б. Після глухих приголосних **Г**, **К**, **Х** пишеться **И**: *гибнѣщю*

² Таке накреслення букви **Т** характерне для писемності XV ст. [9: 198, 202].

2а, богиню 6г, дрг/гихъ 123а, оу/годники 6б, греки 29в, великимъ 31а, архистратигъ 7б, доухи 36б, грехи 126г. Після шиплячих та Ц послідовно пишеться буква И: положи/ль 114а, т'ворѡчи 127б, повивши 122г, боудоуци 80б, въ троици 41в.

Звук І передано буквою І̇ на початку власних назв іншомовного, переважно грецького, походження, в інших випадках — И: іс̇г 71в, іваномъ 147а, исцелѣниѡ ба, изрѣ/тѡны 71в, бѣжиСи 8а. За давньо-руською традицією буква І̇ ставиться в кінці рядків для дотримання текстового поля: антонію/ 1а, ананію// 46б, Євфї/мѡтанъ 147а, але зрідка вона наявна і всередині або наприкінці рядка в позиції перед голосними та між приголосними, що є південнослов'янською орфограмою, проте, на нашу думку, її вживання в цій позиції викликані намаганнями писця Березки не вийти за рамки текстового поля: аркадіЄ̇/ 147а, архїстра/тигомъ 6в. Однак зрідка ця буква трапляється за південнослов'янським правописом — у позиції перед голосними: ге/оргїѡ 81б. Позначається звук І і буквою Ъ на місці етимологічного Ъ у наголошеній позиції: во врѣмѡ 29в, терпѣниЄ̇мъ 56б, а без наголосу пишеться Є вузька, до того ж в паралельних формах: зажегъ свѣчи — свѣтлыми свечами 106б. Йотований звук І передано буквою И зі спиритусом на початку, після голосних усередині та в кінці слів: іх̇ же похвалы 76б, и боѡхг/сѡ мимо ходѡциѡ/ гостиЄ 4б, но и тѡм/ гнѣзда вѣють 15б, ѡ своїхъ/ 47в, принѡль х̇а/ на роуки свої 135в.

Звук О передано на початку слів та після голосних переважно буквою О широкою: Оста/вилъ 16б, Оде/ржимъ 135в, въ сиОнѣ 136б, хоча поширені написання і з Ѡ: ѡдежа 116в, ѡцицѣнию 134в, иѡсифъ 134в, і паралельні написання: семиОнъ — семиѡнъ 1в, Оѡъ — ѡѡъ 85в. На початку пам'ятки писець Березка всередині букви О широкої частото ставив крапку, що має лише оздоблювальну функцію: въ Ѡ/динъ 2в, Ѡтроча 8а та без крапки — Ѡтрочате̇ 7в, ѠцицѣниЄ 21г, семиОна 3. Накресленням ця графема подібна до букви О “очної”, яку використовували в давній українській писемності переважно в слові око — у формах однини писали з однією крапкою всередині, у формах множини — з двома. Вживання О “очної” знову входить до практики скрипторіїв кінця XIV ст. У тексті, писаному Березкою, буква О “очна” спорадично трапляється в паралельних написаннях: Ѡчи 39б, Ѡчима 103б — Ѡчи 116б — ѡчью 118г, ѡкомъ/ 46б. Буква Ѡ також використано в приєднаннях та в лігатурі Ѡ: ѡ 90, ѡ 104б, ѡѡ/заль 2в, ѡпоусти 89в, ѡвориль 129в. У позиціях між приголосними, після приголосних перед виносними буквами звук О передано через О вузьку: творѡци 7, радость 47, неразл҃чно 130, ап̇ло̇ 6в, со страхо̇ 62, вѣко̇ 133в, перед виносними буквами трапляється і Ѡ, але лише в кінці рядків для заповнення місця: потѡ̇/ 2в, бгѡ̇/ 5в, мѣнкѡ̇/ 28а. Вжито й суто графічний прийом для заповнення місця в кінці рядків за допомогою витягнення вширину широких голосних букв, зокрема Є широкої, Ѡ, ѡ: главоу ЄЄ/ 87г, гѡ/сподень 14в, скончашасѡ/ 87г.

Звук **У** переважно передано диграфом **ОУ** на початку, після голосних, у середині та в кінці слів: *оуставъ* 2а, *оуздоревели* 106а, *не оувойдоу^м* 132в; *подъоучиль* 31а, *златооустѣ* 110в, *златооустого* 120а; *рекоучи* 41в, *волокоуци* 83в, *моукою* 143б; *вѣроу^с* 105б, *грозоу* 55г, *пришедѣ/шемоу* 123б. Спорадично вжито і лігатури **Ѹ**, **ѹ**. Буква **Ѹ** бачимо в усіх позиціях у слові, але більше в кінці рядків, уживання її на початку слів не зафіксовано: *златоѸсть* 117в, *трѸбоу* 23а, *вашеѸ* 44г, *реѸг/чи* 67г. Давнє графічне накреслення **ѹ** використано рідко: *бѹдеши* 2б, *чистѹю* 38в, *великѹю* 118б. Іноді зустрічаємо **Ѻ** паралельно з **ОУ** або **Ѹ**, причому, переважно після букви **Щ**: *гибнѺщю* 2б — *гибнѸ/щю* 2а, *исходѺщю* 12б, *стоѺщю* 144б. Йотований звук **У** передано буквою **Ю** у всіх позиціях у слові — після голосних, м'яких приголосних, шиплячих і **Ц**: *юже* 13б, *юноша* 57г, *цѣлоующе* 29а, *соблюдетъ* 2б, *плачющи* 9б, *сльшю* 12б, *девицю* 102в. На початку слів трапляється й диграф **ОУ**: *оуноша* 89б.

З діакритичних знаків спіритус послідовніше ставлено над голосними на початку та всередині слів, після голосних, як над йотованими, так і нейотованими, і виписано його зправа наліво: *Єси* 101б, *ѷсцелевадици^х* 9в, *ѷгоды* 112б, *бѷжиѷ* 74б, *своЄЄ* 100в, *дѷвоѷ* 138. Не зустрічаємо спіритус на початку слів над буквою **А**, в кінці слів над голосними він у більшості випадків його опущено. Спіритус + оксія бачимо тільки над буквами **О** широкою та **Ѧ**: *ни Олтарнѣ^с* / 17в, *ѷбновлѣниЄ* 18в, *О держимъ* 135в, *семиОнъ* 4г — *семиѷнъ* 5а, *праОѷа* 18г, *савѷфъ* 74б. Спіритус + варія є над буквою **і** на початку слів та в кінці рядків: *і сѣѣ* 38г, *мі/хаила* 6в, *истинный* / 126в.

Звук **йот**, який займає проміжне становище між голосними та приголосними звуками, передано у будь-якій позиції в слові буквою **И** зі спіритусом: *ѷлѷ ѷмъ/пойдѷте вы* 13в, *не и/маЄш выѷти* 104б, *помі/лоуѷ мѷ* 2а, *ѣи мѣрдный* 87в, *стѷий никола* 104а.

У системі передачі приголосних звуків спостерігається традиційність. Дублетність букв при передачі приголосних пам'ятці не характерна. Поряд із вживанням букви **Ф** лише спорадично фіксуємо букву **Ѳ**, і до того ж у паралельних написаннях: *фѣѡлогоу/* 6в, *филипѡмъ* — *ѡлипиѡ* 6в, *савѡѡѡ* 74а — *савѡѡфъ* 74б, *марѡѡы* 1а, *ѡ/фарѡѡнъ* 103в. Буква **Ѳ** використа в числовому значенні: *ѡѡ. мѣѡи* 16б., *ѡ ѡѡ. дѡѡ* 139в, *ѡ ѡѡ.-и/чѡѡ* 147б. В українських релігійних пам'ятках її знову почали використовувати з останньої чверті XIV ст., але це не було вже пов'язане з вимовою іншомовних слів, а було викликано поступовим застосуванням окремих елементів графіки й орфографії південнослов'янських рукописів. Під цим впливом стали відновлювати і вживання букв **Ѕ** та **Ѷ**, які в давніх текстах використовували переважно в грецьких словах: буква **Ѕ** зафіксована одинично в слові *ѕѣло* 29в та послідовно вживається в числовому значенні: *ѡ ѡѡ. дѡѡ* 7в, *ѡ ѡѡ. дѡѡ* 53, *ѡѡ./крыѡ* 75а; буква **Ѷ** одинично трапилась у значенні **КС** у паралельній формі: *маѶи/мѡѡна* 57г — *максѡѡ/ѡѡнъ* 60а, *максѡѡ* 30в, в інших написаннях наявна передача через **КС**: *александри/искии* 47в, використання

Ѕ послідовне при позначенні чисел: *ѣ. локоть* 104г. Буква **Щ** не зафіксована, на її місці писано буквосполучення **ПС**: *псалъ/мы* 143в. За давньоукраїнською традицією послідовно вживається буквосполучення **НГ**: *архангли* 110г, *англи* 111в, *англь* 119в. Написання **ГГ** на місці **НГ**, які увійдуть до практики українських скрипторіїв у XV ст. під другим південнослов'янським впливом, у пам'ятці не зафіксовано.

Букви **Б** та **Ъ** використано тільки як буквені знаки для передавання м'якості та твердості приголосних і переважно в позиції кінця слів: *бысть* 1а, *писатель* 27в, *наполнитель* 120а, *потвержалъ* 41в, в *црковъ* 64б, *патриархъ* 106б. Усередині слів ці знаки вживано спорадично, в більшості випадків вони між приголосними опущені: *мерзкихи* 41г, *всю* 127б, але загальноновживаним є написання в цій позиції паєрка, використання якого набуло поширення в українських пам'ятках із кінця XIV ст.: *первий* 8а, *марко* – *марко* 42б, *множество* 95г, *нетлѣнныа* 143б. Паєрок має таке ж накреслення як і спіритус, можливо, що писець використовував у ролі паєрка спіритус. Наявна форма паєрка свідчить про те, що писець переписував саме рукопис кінця XIV ст. в якому паєрок мав форму трикутника –', наприклад, як у Київському Псалтирі 1397 р. [10]. У писемних скрипторіях другої половини XV ст., безпосередньо останньої чверті цього століття, часу переписування досліджуваного манускрипту, використовували паєрок вже нового накреслення –'.

Поширеним є вживання східнослов'янських рефлексів редукований + плавний, які в XIV ст. послідовно передавали через **ОР**, **ЄР**, **ОЛ**, **ЄЛ** [5: 181]: *торъ/жество* 78б, *вдержали* 120г, *твердо* 141б, *вб'волхво/вавшѣ* 10в, *исполнѣние* 26г. Загальноновживаними є написання, які були наявні, хоча й не послідовно, у пам'ятках середини – кінця XIV ст., напр., в Київському Псалтирі 1397 р. [11: 12], з голосними **О**, **Є** перед плавними **Р**, **Л**, і одночасно з постпозитивними **Ъ**, **Ь**, які ставляться як у Псалтирі, так і в Торжественику мінейному, в кінці рядків на переносі слів: *скоръ/бии* 65г, *торъ/жество* 78б, *чистосеръ/дно* 51в, *моръ/скрю* 93г, *толь/ко* 76б, *боль/ших* 81а, *боль/шеЄ* 97а. Наявні подвійні написання, які свідчать про те, що всередині слів писці вже не знали, яку треба писати літеру – **Ъ** чи **Ь**, що в цій позиції вже узусно не використовувалися: *вѣръ/нии* 25в – *вѣръ/наѣ* 26а, *оумеръ//твилъ* 48б–в – *смеръ/тныи* 56г. В кінці рядків наявні буквені знаки **Ъ** та **Ь** у ролі прикриття приголосних: *воздвиъ/ноувьи* 6а, *согрешивъ/ши* 18в, *собравъ/шимсѣ* 26б, *хрѣтъѣнь/скомоу* 33б, *людъ/скими* 105в.

З кінця XIV ст. в українській писемній практиці давньоукраїнські орфограми **ОР**, **ЄР**, **ОЛ**, **ЄЛ** поступово були замінені південнослов'янськими – після плавних **Р**, **Л** стали писати **Ъ**, **Ь** у сполученнях **trѣt**, **tlѣt**, **trѣt**, **tlѣt**. Такі написання в Торжественику мінейному відсутні, що свідчить про більш раннє походження протографів.

У кінці рядків уписувано букви більшого розміру: ставлено неприкрити букву **С**, яка збільшена і витягнута вширину: *из'манаС/тырѣ* 4б, *миръС/кимъ* 33б, *радоС/тъ* 39в; також, переважно в кінці

рядків, використано букви зі збільшеною верхньою частиною — Ъ, Ѓ, Т, що є прийомом уписування тексту в рядок: *хлѣбЪ*/ За, *повелѣлЪ*/ 63а, *потомЪ*/ 105б, *грѣ*/шномг 1а, *на мѣ*/сте 7б, *въ Єрданѣ*/ 103в, *оу-сѣ*/нѣте 63в, *штѣ*/ 22б, *пастѣ*/ 118а. Хоча зрідка наявні написання зі збільшеними буквами і всередині рядків, але, на наш погляд, це зроблено для того, щоб заповнити текстом рядок: *нача*/лникЪ 7б, *печаленЪ* 14б, *пошолЪ* 89б, *мѣсто* 5а, *тѣло* 86г, *павитиси*/ 7а, *противъ*/нѣа/ 21в, *братѣ*/а/ 123в.

Писець Березка використовував орфографічні прийоми скорочення слів за допомогою титла, пропуску букв на позначення голосних звуків, винесення букв над рядок і лігатурного сполучення букв.

Титла вживається дугоподібною формою і ставиться над священними словами: *стѣго* 3б, *боу* 20б, *агѣль* 30а, *бѣа* 112, *тѣрю* 139в, над буквами-цифрами: *.а.* 1а, *.ді.* 20а, *.рі.* 147а, а також за традицією над такими словами як: *дѣю* 2б, *дѣнь* 6в, *мѣрь* 13в, *цѣрь* 46в, *сѣнь* 142в. Як правило, титла ставиться над другою приголосною при опущенні однієї або двох голосних: *сѣси*/ 2б, *бл҃года*/ти 78б, *кѣзю* 99б, *цѣрь* 112б, *мѣре*/ 123б та над третьою приголосною при опущенні більше двох голосних: *члѣ*/вка 118в, 149б, *мчѣ*/къ/ 144а. Титла часто ставили і між приголосними, але це скоріше графічне скошення при написанні титли, ніж прийняте вживання. Титла зустрічаємо і при опущенні складу чи складів: *стѣго* 3б, *на* стѣоую 7б, *ба* 8б, *гѣ* 87в, *сѣ*/нѣици 119б.

Використовували **букви-титли** при скороченні слів методом пропуску голосних букв, із винесенням букви-титли над рядком — **слово-титла** (ѣ): *цѣ*/кии 14г, *Єр*/лимѣ 43б, *мѣ*/рдѣи 87в; **глагол-титла** (ѣ): *слав*/ноѣ 36в, *ѣ*/пекелноѣ 39а, *мно*/цѣѣ/нѣици 42а; **черв-титла** (ѣ): *рѣ*/ѣ 3а, *до* вѣ/ра 62в, *безнѣ*/лно҃го 77а. У ролі титли не використовували букву **Д**, її вживали як виносну букву без покриття титлою з нижньою частиною у вигляді горизонтальної риски, яка подовжена на три букви всередині слів, і писано її лише над останньою буквою в кінці слів: *не*/лю 3а, *правѣ*/нѣици 77г, *чю*/нѣю/ 81. Для скорочення слів, переважно закінчень, використовували й інші приголосні букви: **В**, **К**, **Л**, **М**, **Н**, **Ш** з покриттям титлою — *в* цѣр/кѣѣ/ 65а, *в* вѣ/кѣ 36в, *слѣ*/шѣѣ/ 42б, *гласѣ*/ѣ 11в, *сѣ*/тѣбрѣѣ 36а, *будѣ*/ѣ 63а; **Ж**, **З**, **Т**, **Х**, **Ц** без покриття титлою: *што*/ѣ 30в, *оупра*/ни/ласи 76в, *вѣ*/спо/минѣ/ѣ 36б, *кото*/ръѣ 2б, *вене*/ѣ/ 68. Трапляється в кінці рядків і вживання виносної букви **С** під витягнутою **Т**: *кр*/ѣѣ/ 21в, 24б, *кр*/ѣѣ/ 24г. Послідовно скорочується за допомогою винесення над рядок голосної букви **О** з покриттям титлою в слові *пророк* і в похідних формах: *пр*/оркѣ 42в, *со* пр/орки 78в, *пр*/орци 111г. Наявна й сербська орфографічна риса — винесення букви **Ѣ** над рядок у кінці рядка: *гр*/ѣѣ/шнѣѣ 52в, *в*ѣ/роуи 83а, *цѣ*/рѣѣѣ/ 139в.

З лігатурних сполучень букв традиційними є **Ѣ** (Ѣ+Т) і **Ѣ** (Ш+Т): *Ѣ* 2б, *Ѣ*/кровници 6в, *Ѣ*/верноути/ 118г, але зрідка трапляється і написання **ОТ** та **ѢТ**: *от*/роча 8а, *Ѣ*/творѣ/ютсѣ 43б; *хот*ѣѣ/єю 7б, *крѣ*/ѣѣ/ниѣѣ/ 112б, *сѣ*/нѣици 119б.

Існують різноманітні лігатурні скорочення, але переважно, як і в пам'ятках кінця XIV ст., в кінці рядків, для вписування тексту в текстове поле. Поширеним є вживання лігатур, які мають скорописний характер: **ТВ** – *животво/рщємоу* 25в, *чародѣство/* 34г, *члѣчества/* 130б; **ТР** – *гстра/шишасѧ* 13а, *на завтриЄ/* 61а, *стра/сть* 62б, *дмитреи/* 93б; **ИТ** – *хрӣти/ѧнъ* 9а; **АУ** – *ра̄дѣсѧ* 56а, *со за̄у/* 72а, *ра̄у//юще* 143в–г, зрідка наявна ця лігатура і всередині рядка: *в пола̄у* 147б. Лігатури з буквою **Т** утворюються приєднанням знизу до ніжки букви **В** або **Р**. У писця витягнута над рядком **Т**, як у лігатурному сполученні, так і окремо, має скорописний характер. Одиначно трапилася і лігатура **ПР** – *про/сѧща* 70а.

Писані Березкою тексти додаткових статей, вміщені після Торжественника мінейного, арк. 276287, мають ці ж самі орфографічні особливості.

Графіко-орфографічні особливості текстів, писаних другим писцем (арк. 148 зв.–207 зв.). Почерк другого писця з більшим нахилом управо, ніж почерк писця Березки, розмір літер 4 мм. Накреслення букв розгоністіші порівняно з першим писцем, але виписані чіткіше й ретельніше.

Основні узусні особливості орфографії обох переписувачів подібні, проте у другого писця наявні й певні графіко-орфографічні відмінності. Так, написання букви **Є** широкої значно меншої форми, ніж у першого писця; накресленням буква **В** не наближається до квадрата; не фіксовано вживання букви **Ѧ**, але наявний монограф **У**.

У другого писця немає спорадичних написань з буквою **Ѧ** після м'яких приголосних при передачі звука **А**, а при позначенні йотації після голосних у нього лише в кількох випадках зустріли в кінці рядків буква **Ѧ**, яка була поширена в цій позиції у Березки: *пре̄стоѧніѧ/* 148а, *мѣдѧнаѧ/* 170а.

Після глухих **Г**, **К**, **Х** поряд із перевагою написань з **И**, які послідовно вживані першим писцем, часто пишеться **Ы**: *дрои/гиЄ* 150г, *к въбогӣ* 160в, *погибель/* 164в, *великии/* 157б, *великимъ* 162а, *с кимъ* 172б, *архиєп̄кпоу* 151б, *грѣхи* 163в, *патріар̄хи* 155г, *ногы/* 180в, *пр̄рки/* 155г, *чо/ловчѣ̄кыи* 161в, 169б, *Є̄лѣ̄кыи/* 163г, *вл̄кы* 198б, *ѣ̄ы* 165г; поширені й паралельні написання: *слугы/* – *слуги* 207г, *моукы* 157в – *муки* 207в, *в вѣкы* 163г, 168в, 175б, 180в – *во вѣки* 164а, *в вѣки* 176в, *слоуги* – *слоугы* 183б, 184г, *многии* 164а – *многы* 201в. Послідовні вживання **И** наявні після шиплячих та **Ц**: *при/ближили* 176а, *всєдѣржитель* 193б, *рекоучи* 193в, *боудѣши* 178б, *мо/щи* 195г; *старци* 164б. Трапилося й подвійне написання **Ы** – **И** після букви **Ф**: *Елисаѣфы* – *Елисаѣфы* 157а.

Частішим, ніж у першого писця, є вживання за середньоболгарською орфографією букви **Ї** між приголосними та перед голосними, при послідовному проставленні цієї букви за давньою українською традицією в кінці рядків: *їсно̄/нілосѧ* 154в, *повелѣлі* 153а, *дві̄ши/* 159г, *пріходѧ* 165б, *грѣхі* 171б, *великімъ/* 171в, *прішоб̄/* 173г,

архіЄп̄кп̄ 153а — *архіЄп̄кпомь* 153б, *блговѣщеніє* 154б, *жидовьскій* 173г, *зрѣніє* 174б; *межі/* 174а, *избаві/* *м* 180в, *помі/лова* 196в. Використання другим писцем у цих позиціях букви **І** є швидше графічним прийомом вписування слів у текстове поле.

При передаванні звука **О** на початку слів та після голосних переважно використано **Ѡ**, менше — **О** широка, яка першим писцем вживана частіше ніж **Ѡ**: *Ѡброучена/* 158б, *Ѡцищеніє* 162в, *Ѡлексѣ//Ѡ* 149а–б — *Олексѣю* 148г, *Ѡць* 152б; *гѠвргѠа* 180а, *виѠлиѠме* 157г, *иѠси/фѠви* 203б. Одилично зустріли **О** широке з крапкою всередині: *Ѡць* 153б. Вживання **О** “очної” не зафіксовано, слово *око* і похідні написано з **Ѡ**: *Ѡко* 156а, *Ѡчи* 176а.

Загальноновживаним є монограф **У**, якого перший писець взагалі не використовував. Графема **У** часто стоїть в кінці рядків, як і в давніх пам'ятках: *му/ках* 154в, *Ѡбрученєи* 158в, *Ѡ му/ки* 175а. Переважно з арк. 159 другий писець став використовувати **У** як всередині, так і в кінці слів: *другѠму* 159б, *боудуѠємь* 163а, *блуднѠю* 206а, *ра/зумѠ* 188в, *муку* 178б, *вѣру* 205г. На відміну від першого писця він не вживає **юс великий (Ѫ)**.

Над голосними буквами, йотованими і нейотованими, проставлено спіритус на початку, всередині та в кінці слів: *идѠть* 164а, *приїти* 158а, *не бойсѠ* 166б, *ѠупокаѠніє* 201в, але багато випадків, коли його бачимо над кожною, або майже над кожною, голосною в слові: *будуѠчи* 190б, *писаниѠа* 202б, *висѠчи* 207б. Над буквами **О** широкою та **Ѡ** другий писець вживав при спіритусі варію, але використовував й оксію, проте часто знак виписаний так, що важко зрозуміти, стоїть варія чи оксія, перший писець вживав при спіритусі оксію: *ѠбратилісѠ* — *ѠдрѠ* 153в, *оу/крашєна* — *оуказаль* 189б.

Передавання приголосних звуків другим писцем має певні відмінності порівняно з першим писцем. Буква **V** використана для передавання звука **В** у словах: *Єв̄ліє/* 154а, *Єв̄льѣкьи* 163г, *Єв̄листу* 188б, Березка ж використовував лише **В**: *ЄвангѠлиста* 22б, *ЄвангѠть/* 42а. Поширенішою є передавання сполучення **КС** через букву **Ѥ**, але зустрічаємо і паралельні написання з **КС**, особливо на перших аркушах переписуваного другим писцем тексту: *Ѡлексѣ//Ѡ* 149а–б, *Ѡлексѣ/ю* 150а — *Ѡлєѣѣ* 153в, *Ѡлєѣѣ* 154а, *Ѡлєѣандрѣє/* 184б. Ця орфограма свідчить про те, що на початку роботи другий писець послідовно дотримувався орфографії переписуваної пам'ятки. Немає у цього писця вживання **Ѧ** в якості букви, яке спорадично зустрічається у Березки: *серафѣмь* 188г, *во виѠлиѠме* 157г, *во Єфє/се* 193а. Трапився одиничний випадок, коли в кінці рядка писець використав над рядком букву **Ѧ**, можливо за браком місця для широкої букви **Ѧ**: *Єлисаѣѣ* — *Єлисаѣѣ** 158а, а в XVII ст. на цьому ж аркушеві у слові *Єлисаѣѣ* було **Ѧ** виправлено на **Ѧ**. Букву **S** використано лише в значенні числа: *въ Ѡ. Ѡць* 158б.

Написання **О**, **Є** перед плавними **Р**, **Л** і постпозитивними **Ѣ**, **Ѥ**, які ставили в кінці рядків на переносі, часто вживані писцем Березка,

у другого писця не поширені й рідко наявні тільки написання з **О**, **Є** перед плавним **Р** і постпозитивним **Б**, який одинично фіксується і після **Л**: *с покорь/ностяю* 166в, *горь/шеЄ* 179г, *w терь/пѣнии* 153а; *боль/ша* 166а. Спорадичне вживання таких написань свідчить про те, що другий писець, на відміну від першого, не дотримувався текстового поля протографа.

Не зафіксовано в другого писця й уживання **паєрка** на місці **Ъ**, **Ь**: *вчинити* 153г, *зтворѣ/на* 159а, *исцели/въ* 181а, та сербської орфограми — винесення в кінці рядка **Ѣ** над рядок, яка була загальноновживана в писемній практиці кінця XV ст. і яку використовував Березка. Це свідчить про те, що в протографі кінця XIV ст. ще не було ні **паєрка**, ні виносної **Ѣ**.

Другий писець не вживає в кінці рядків неприкриту букву **С**, яка у Березки має збільшений розмір і витягнута в ширину. Не поширені в кінці рядків лігатури **ТВ** та **ТР**, причому написання **Т** має скорописний характер, як у першого писця, і півуставний, із витягнутою вгору ніжкою. Вживання цих лігатур спостерігаємо лише кілька разів у кінці останнього рядка стовпця: *млитву//* 184а–б, *wстру//пленами* 152в–г, *ѡстра/ха* 207г, але вони наявні в сполученні з виносною буквою **С**: *црѣТва/* 154б, *црѣТву/* 155а. Проте, як і в Березки, поширена всередині та в кінці рядка лігатура **АУ**: *ра^дуисѧ/* 156в, *ра^ду/Єтсѧ/* 162б, *не стра^ху/* 173в.

Графіко-орфографічні особливості текстів, писаних третім писцем (арк. 208–274). Почерк третього писця з легким нахилом управо, розмір літер 3 мм. Накреслення букв чіткіші, ніж у перших двох писців. За графіко-орфографічними особливостями текст, над яким працював третій писець, має як загальні узусні написання, спільні для усіх писців, так і окремі, однакові з першим чи з другим писцем, або тільки індивідуальні. Так, у третього писця, як і в другого, накреслення букви **Є** широкою значно меншої форми, ніж у першого писця, а буква **В** не квадратна; використано букви **Ѧ** та **У**.

Не поширене, як у першого писця, вживання букви **Ѧ** після голосних у кінці рядків, вона трапилася лише в декількох написаннях, як і в другого писця: *помышлѧѧ/* 231в, *милоуѧ/* 239б; немає спорадичних вживань букви **Ѧ** після м'яких приголосних при передачі звука **А**; також, як і в першого писця, одиничні написання з відсутністю йотації **А**: *стаа* 208г, *дааше* 221в, *прехвѧ^тнаа/* 230б. У цих словах третій писець застосовує середньоболгарську орфограму на тих же аркушах, на яких уживає і **Ѧ**.

Наявна в декількох випадках і буква **Ю**, яка була вже архаїчною в протографі: *при/гвоздѣ^ткнѣ* 209б, *пренесеник* 270а.

Після глухих приголосних **Г**, **К**, **Х** третій писець переважно пише букву **И**, як і перший, на відміну від поширеного вживання другим писцем і букви **Ы**: *погибли* 214в, *недоуги* 230г, *слоуги* 248в; *грѣ/шники* 210б, *празники* 211а, *горкимъ* 244б; *тихимъ* 220б, *архистратигъ* 222б, *грехи/* 227а, *восхи/ти* 261а. Проте наявні й декілька паралельних на-

писань з **БІ**: *со мѠ/ченики* 223в–г — *мѠ/ченики* 223г, *прѠрки* 223в — *прѠрки* 223г, *в вѣкы* 219а — *в вѣки* 274г. Таке спорадичне вживання **БІ** спостерігаємо тільки на аркушах, де ужито букву **Ѧ** за середньоболгарською орфографією. Після **шиплячих** та **Ц** він послідовно вживає, як і перший писець, букву **И**: *поживаѣ* 208а, *идѦчи*/ 208г, *нашими* 210а, *ѡчищающимсѧ*/ 214б; *книжници* 216б. У третього писця, як і в другого, наявне подвійне написання **БІ** — **И** після букви **Ф**, і в тому ж самому слові: *Елисаѡѡфы* — *Елисаѡѡфи* 223в.

Букву **І** вживав третій писець, як і перший, переважно на початку іншомовних слів та в кінці рядків: *івановоу* 222б, але є і *ивановы* 271в, *їсѣа* 224в, *їѡѣ* 270б, *изринѡлі/сѧ* 218а, *роді/всѧ* 224а, *Єсі/* 267а. Трапилося декілька написань з **І** перед голосними та між приголосними, які більш поширені в другого писця: *Єѡліи* 219б, *мрѣѧ* 22г, *ні сердимсѧ* 218г. Вони вжиті на аркушах, на яких є буква **Ѧ**.

Третій писець, як і другий, при передаванні звука **О** на початку слів та після голосних переважно вживав **Ѡ**, яку значно менше використовував перший писець, а перевагу надавав **О** широкій: *ѡ ѡѡець* 209г, *ѡгонь* 212б, *ѡсоуди*/ 216г, *выѡбражєньѧ* 217в, *гєѡргии*/ 241г, *во/виѡфлиѡмь* 258в. Трапилися поодинокі написання з **О** широкою з крапкою всередині, які на початку пам'ятки більш вживаними були писцем Березкою: *ѡ ороужѧ*/ 243а, *о / зломь* 243в, *не осоужаѡмо* 266а. Не трапилося, як і в другого писця, **О** “очної”, а форми зі словом *око* та похідні пишуться з **Ѡ**: *ѡчи* 209б, *ѡчию* 241г, *ѡчѡма* 245а.

Відмінним від першого та другого писця є спорадичне вживання третім писцем букви **Ѣ**, послідовніше вона пишеться в декількох текстах, напр.: *трѢ/ды*, *дрѢгомѢ* 218а. Зрідка (її частіше вживав перший писець) наявна давня лігатура **Ѥ**: *стѡмѤ* 246г, *ЄмѤ* 253б, *чѤдоѡ* 261г.

Третій писець (перший писець рідко її використовував, другий обходився без неї), писав букву **Ѧ** послідовніше на початку роботи над текстом з арк. 208 та до арк. 215г, з арк. 216 її вживання зменшується, а з арк. 228 буква **Ѧ** в його тексті не фіксується. Він пише юс великий за нормами середньоболгарського правопису при передачі звука **У** після приголосних та **У** йотованого після голосних поруч із значною перевагою вживання у цих позиціях букв **У**, **Ю**: *лихотѦ* 208а, *посѦхѦ* 210г, *дрѦгь/* 211а, *сѦхотѦ* 212а, *лѦбовь* 211г, *за рѦкѦ* 225а, *слѦги* 215г — *слоуга* 220а; *чистоѦ* 208а — *прѣстѦю* 215б, *напѡваѦчи* 212а, *туѦ* 216а, *радоуѦщєсѧ* 226б; *видѦшсѧ* 218б, *молчащѦ* 222а, *сѡѡнѦчи* 219а. Одинокі трапилися давня болгарська орфограма — сполучення двох великих юсів: *сѡѦѦ* 208б, але в аналізованій пам'ятці це — описка, оскільки писець після **Ѧ** вживає лише **Ю**: *ѡгнѦю* 209г, *ѡбетѡванѦю* 210г, *вѣрѦючи* 212а. Коли в тексті спостерігаємо значне зменшення частоти вживання **Ѧ**, тоді ж, з арк. 216, третій писець (подібно до другого) починає ставити і монограф **У** при передаванні звука **У** в позиції між приголосними та в кінці слів: *правду* 216а, *рєкучи* 219в, *Єму* 227в. З арк. 228 букву

У зустрічаємо переважно в кінці рядків: *своЄму/* 234б, *въ му/ромѣ* 237б, *миру//* 264а. Є й певна особливість у вживанні **Ж** і **У** на одних і тих же аркушах тексту — коли пишеться одна буква, то пишеться й інша.

Третій писець уживав спіритус над голосними на початку, всередині та в кінці слів, здебільшого над йотованими голосними, проте в цих позиціях переважають написання без діакритичного знака; *йродовѣ* 272в, *мо/льбою* 236б, *свои* 265а. Як і в другого писця, трапляються випадки проставлення спіритуса над усіма голосними в слові: *оумомъ* 239б, *таковѣѣ* 261в. Діакритик спіритус + варія ставиться над буквами **У** та **ОУ**, і, як у другого писця, важко зрозуміти стоїть варія чи оксія: *ѡсоудить* 219г, *ѡдинъ* 252б, *оужасальсѣ* 262б, *оужложивше* 265а, *оу вифлиѡме* 274б.

Буква **В** вживана при передаванні звука **В**, як і в другого писця, переважно в словах: *Євѣлии* 250б, *Євѣлиа* 239в, *Євѣлиста/* 258а, хоча зрідка в них наявна і **В**: *Євѣлисть/* 235г.

У третього писця тільки в декількох словах використана буква **ѡ** при передаванні **КС**, яка також рідко вживана першим писцем і трохи частіше другим: *ѡ александри* 260а, *ѡ александрикоѣ* 260г; буква **Ѣ** фіксується тільки в значенні числа: *.Ѣ. бо/мѣць* 222б, *.Ѣ. днь* 250в. Спорадично наявне, як і у першого писця, вживання букви **Ѧ** при передаванні звука **і** послідовно — при позначенні числа, на відміну від другого писця, який уживав її тільки в числовому значенні: *ѡсиѦъ* 209в, *ЄлисаѦѣ* — *ЄлисаѦѣѣ* 219б, *ЄлисаѦѣѣ* 223б, *кѦ днь* 226а, 274в. Як і в інших писців, не трапляється буква **Ѧ**.

Вживання **паєрка** на місці **Ѣ**, **Ѧ** та виносної **Ѣ** в кінці рядка в третього писця, як і в другого, немає. Це підтверджує попередньо висловлену нашу думку про те, що в списуваній пам'ятці вони не були узусно вживані.

Третій писець спорадично вживав **О**, **Є** перед плавними **Р**, **Л** і постпозитивними **Ѣ**, **Ѧ**, які ставив у кінці рядків на переносі, на відміну від послідовних уживань першим писцем і рідко другим: *боръ//здо* 251б–в, *горъ/ше* 272б, *ѡ перъ/сиды* 269а; *поль/ки* 208в, *мошь//вить* 215а–б, *прель/стилисѣ* 216а, *деръ/жатсѣ* 216б, *свидѣтель/ствоуетъ* 235г. Трапилося й декілька написань без постпозитивного **Ѣ** в кінці рядків на переносі: *дер/жа* 231г, *самодер/жъцю* 236г.

На відміну від першого, третій і другий писці не вживали в кінці рядків неприкрити букву **С**. Зрідка використані лігатури в кінці рядків, які в першого писця поширені, зокрема **ТВ** та **ТР**: *тво/риши* 221в, *Єстство/* 222г, *мѣтвоу/* 233а, *тетръ/* 225а, *стрѣ/мглавъ* 229в. Наявна лігатура **ТВ** і в сполученні з виносною буквою **С**: *црѣТво/* 209г, причому виносна буква **С** часто стоїть в кінці рядків під витягнутою вгору **Т** і не в лігатурному сполученні: *радѣТъ/* 222в, *не вѣрѣТуЄ/* 225а, *мѣТу/* 264а. Витягнута вгору буква **Т** в кінці рядків має півуставний характер як у лігатурі, так і окремо, на відміну від орфографії Березки: *лихоТж/* 208а, *шТо/* 209в, *лесТъ/* 251б.

Третій писець на початку своєї роботи йшов не за орфографією переписуваного рукопису, а намагався переписувати текст відповідно до норм середньоболгарського (південнослов'янського) правопису, як це було прийнято в той час. Але далі, можливо, після зауважень керівника роботою він повернувся до копіювання тексту.

Графіко-орфографічні особливості тексту, писаного четвертим писцем (арк. 24б). Четвертий писець уписав дванадцять з половиною рядків у другій половині стовпця 24б чітким професійним почерком — маленьким півустановом розміром 2 мм. Вірогідно, він зробив це під час завершення роботи або трохи пізніше. У накресленні букв та в орфографії характерним, порівняно з почерком Березки, є: **Є** вузька без витягнутого вгору язичка; не використовує букви **Є** широкої, **Ж** та **У**; після м'яких приголосних послідовно пише **А**: *возываетсА*; йотований **А** передає через **ІА**: *стаА/ли*; йотований **Е** — через **Є** вузьку: *познаваетси*; **У** вжита в кінці рядків: *у блѣ/дѣ* та ін.

Графіко-орфографічна система Златоуста п'ятдесятного, писаного Березкою (арк. 288-375 зв.) Для Златоуста п'ятдесятного характерними є спільні основні узусні орфограми з системою Торжественника мінейного, проте наявні й окремі відмінності.

У системі голосних звук **А** передано буквою **А** на початку слів, після твердих приголосних, шиплячих та **Ц**: *аѣль* 292б, *адъ* 319а, *аще* 346а, *страха* 292б, *проганАючи* 305а, *вамъ* 346б, *почаль* 319б, *оупадшаго* 290г, *ѡчища/юще* 305б, *пѣА/нища* 301б. Після м'яких приголосних писано **А**: во *клатѣ* 288б, *хотА* 295а, *терпА* 331а. Цю орфограму писець Березка в Златоусті витримав послідовно, на відміну від Торжественника мінейного; вживання **ІА** після приголосної зафіксоване лише в слові *распадалосА* 324г. Йотація звука **А** передається за давньоукраїнською традицією буквою **ІА** на початку слів та після голосних: *ІАдище* 303г, *ІАзыкъ* 315а, *ІАблокомъ* 319а, *ѡчищѣниІА* 288а, *воскрѣниІА* 297б, *покаІАниЄмъ/* 305г. Трапляються, значно більше ніж у Торжественнику мінейному, й написання з **А**: *Ако* 294а, *Адъ* 308а, *прочАА* 305б, *злаА* 369в, *ѡкан'наА* 369в. Проте поширеним є, як і в Торжественнику, вживання після голосних букви **А** в кінці рядків: *бжїА/* 301б, *преч'тыА/* 316б, *скор'бѣцаА/* 359а, причому використання **А** ніяк не пов'язане зі вписуванням тексту в текстове поле. Одиначно трапляються в кінці рядків й написання без йотації **А**: *злаа/* 292в, *таинаа/* 351а.

Звук **Е** та його йотація передано тими ж графемами та орфограммами, що і в Торжественнику мінейному: *словеса* 295б, *в'шєдше* 347а, *младенець* 374а, *Єже* 295в, *Єсть* 299б, *Єго* 373в, *грехо/вноЄ* 290а, *чистоЄ* 368б, *помы/шлѣниЄмъ* 370б. Також **Є** широка в кінці рядків має витягнуту в ширину форму: *именоуЄ^m/* 314б, *дрѣгуЄ/* 364б, *светлѣЄ/* 372в. Немає архаїчної букви **ІЄ**.

Середньопередній звук **И** передано, як і в Торжественнику мінейному, буквами **Ы** і **И** в позиції між приголосними, як за етимологією, так і проти етимології: *ныне* — *нине* 331г, *в'нынешний* 358в — *нынешнѣ*

добра 359в. Також послідовно в Златоусті писано **И** після **Г, К, Х**: *многими* 293а, *погибшиа*/ 331а, *други*/ 346б, *великии* 288б, *раискиа* 290б, *Єврѣи/ских* 316а, після шиплячих та **Ц**: *приблизиса* 290б, *моучителю* 316в, *согрешили*/ 288б, *троу/жающиса* 299а, *бл҃дници* 370б.

На відміну від Торжественника мінейного, звук **И** постійно передається буквою **И**: *ихъ* 302а, *юда* 319в, *ради* 302в, *своими*/ 306а, *гре/си* 309б, *дарѣниЄ*/ 300а, *воздѣржаниа*/ 302г. Наявна буква **Ї** в паралельних написаннях з **И** лише в словах: *їсѣѡ хѣа* 288а, *исѣѡ хсѣ* 292а, *їсѣѡ* 322б, *исѣѡ* 368а. Її вжив писець, як і в Торжественнику мінейному, при дотриманні давнього правила кінця рядка: *возмі*/ 310в, *вс҃дившиї*/ 369в, *поклони/хомса* 372а, а також в кіноварних заголовках: в *цр҃кві*/ 362б, *ар҃хіЄні/скоупа. алек҃сандрїи/скаго* 368а. Букву **Ѣ** при позначенні звука **И**, як і в Торжественнику мінейному, вжито на місці етимологічного **Ѣ** у позиції під наголосом: *рѣки* 290г, *ѡ дрѣва* 326б, *да вѣроующе* 336б, в ненаголошеній позиції писець ставив **Є** вузьку. Йотований звук **И** передано, як і в Торжественнику, буквою **И** зі спіритусом після голосних у середині та в кінці слів: *в житїи семъ* 289б, *славъ приї/мают праведниї* 290а, *вє/тхиї закони* 314в. Зрідка наявне позначення йотації і через **Є** широку: *нинешь/ниї празникъ великоЄ/паски* 333а.

При передаванні звука **О** на початку слів та після голосних у Златоусті переважно використані орфограми з **Ѡ** (в Торжественнику мінейному — букви **О** широкої): *всазати* 336б, *всоудить* 362а, *ѡлтарь*/ 373в, *ивсифъ* 326б, *семиѡна* 368а, *ѡѡлога* 372а. Проте, як і в Торжественнику, наявне спорадичне вживання **О** широкої з крапкою всередині: *Ѡ/стави* 292б, *Ѡ/дѣжѡ* 314в, *по Ѡбы/чаю* 339в, *ѡѡа* 291г — *Ѡѡъ* 347б, а також використання **О** широкої з однією або з двома крапками всередині в слові *око* та в похідних, до того ж у паралельних написаннях з **Ѡ**: *ѡ Ѡчью* 347а, *Ѡци* 289б, *Ѡчима* 309г, 355б — *ѡчима* 363в, *ѡчи* 318б, *ѡ/ка* 374а. Використовується, як і в Торжественнику, проте частіше у кінці рядків для заповнення місця витягнута вширину **Ѡ**: *ѡ/бличить* 294в, *ѡ/сквернѡют* 300б, *ѡ/бычѡи* 346а. Використання **О** вузької таке ж як і в Торжественнику.

Звук **У** передано, як і в Торжественнику мінейному, в усіх позиціях у слові диграфом **ѠУ**: *оубогихъ* 293г, *оугодни*/ 345а, *оучнкомъ* 339г, *вельзаоуле* 324б, *зла^тоустого* 330г, *златооустѡ^т* 362в, *соудѡа* 291б, *лоукавъ* 315в, *помилоуѡтъ* 340б. Проте, на відміну від Торжественника, в позиціях після приголосних усередині та в кінці слова широко вживана і буква **Ѣ**: *послѣшаите* 288а, *вслѣшавшемъ/са* 290б, *ѡнѣстѡтса* 340б. Поширеними є й паралельні написання: *боудѡмъ — бѡдѡмъ* 288б, *другѡъ другѡа* 345б, *моука* 291а — *мѡкоу* 290а. Давнє графічне накреслення **Ѣ** використане частіше, ніж у Торжественнику мінейному: *глубокѢю* 289в, *вечнѢю* 291в, *погѢбмъ* 306б. Монограф **У** трапився лише одинично: *зблѣжъ/шихъ* 331а. Не зафіксовано вживання букви **Ѡ**, яка спорадично наявна в Торжественнику. Йотація звука **У** позначається, як і в Торжественнику мінейному, буквою **Ю** в усіх позиціях в слові — після

голосних і м'яких приголосних, після шиплячих і **Ц**: *и юдѣ*/ 319б, *юже* 348в, *свою* 304в, *не оу/сътающи* 370а, *на пер'воюю* 358а, *не'лю* 304в, *милостыню* 299г, *цр'ю* 304в, *не волѣжю* 294б, *дѣю* 325в, *плащаницю*/ 326б, *ѡцю* 357в.

При передаванні голосних звуків у Златоусті п'ятдесятому, як і в Торжественику мінейному, використані діакритичні знаки: спіритус, спіритус + оксія і спіритус + варія. Спіритус ставиться над голосними, як над йотованими, так і нейотованими, на початку, всередині та в кінці слів, і виписаний зправа наліво: *Єсмо* 288б, *исходѡчи* 300б, *ѡко гл҃хаѡ* 309г, *хр'тъѡны*/ 359а, *щедрою*/ 290а, *приношениЄ* 340б. Над буквами **Ѡ**, **Ѧ** широкою із крапкою всередині та **ѦѦ** проставлено спіритус з оксією: *ѡстерѣгаимосѡ* 296в, *Ѧномѣ* 309в, *ѡставайте* 342а.

Звук **йот** в орфографії Златоуста позначено як спіритусом так і спіритусом із оксією, в Торжественику мінейному писець Березка використовував лише спіритус. У Златоусті він ставив спіритус усередині слів над **И**: *посл҃гайте братѡ*/ 288а, *раз'бойникѡ* 310б, *изыйди* 331в, значно рідше — спіритус із оксією: *посл҃гаѡймо* 316а; в кінці слів — переважно спіритус з оксією: *въ стра/шныѡ днѣ* 288г, *въ ѡгнь вѣ/чныѡ* 289б — *оу ѡгнь вѣчь/ныѡ* 389в, *премудрыѡ*/ *соломонѡ* 332б, і значно рідше — один спіритус: *великий павель*/ 290б, *ѡставиль*/ *маѡѡѡѡ* 322, *нинѣш/ныѡ празникѡ* 333а.

У системі приголосних одинично фіксовано передавання **В** через **Ѧ** в слові *ЄѦЄ* 333б при загальноновживаних написаннях: *Єѡѡг/ли* 299а, *ЄѡѡглиЄ* 348б, *Єѡѡглицѡ*/ 315а; рідко наявна паралельно з **Ѧ** буква **Ѧ**: *маѡѡѡѡѡ* — *маѡѡѡѡѡ* 322б, *ѡсифѡ* 326б — *ѡсиѡѡѡ* 326а, *ѡѡѡѡѡ* — *ѡѡѡѡѡ* 336а; букву **Ѧ** використано для передавання чисел: *Ѧ. днѡвъ* 290в, *Ѧѡ. днѡвъ*/ 302в, лише одинично вона трапилася при передачі звука: *ѡѡѡ* 298в; буквою **Ѧ** позначає тільки число: *Ѧ. сажень* 374г, *Ѧѡ. днѡвъ* 302в, а звукосполучення **КС** передане буквами **КС**, на відміну від Торжественика мінейного, в якому спорадично в цій функції наявна й **Ѧ**: *алекса/ндриискаго* 314а, *алек'сандрѡи*/ 368а; вжито буквосполучення **ПС**: *во псалтыри* 348; буква **Ѧ** не фіксується. Традиційно використане буквосполучення **НГ**, а написань на його місці буквосполучення **ПГ** немає: *аѡгль* 304а, *аѡгли* 356в, *ар'хангѡли* 375г.

У ролі буквених знаків використовуються **Ѧ** та **Ѧ**, яких послідовно вжито в кінці слів та при переносі: *днѣ* 288б, *тварѡ* 290в, *ѡгнь* 357б, *чадомѡ* 290в, *слышимѡ* 290а, *оустрашилѡ* 331б; *вѣчь/ноую* 288в, *господѡ/скиЄ* 356а, *пѡѡнь/ства* 369а, *невѡ/дѡченѡ* 293в, *въ/скоре* 357а. Усередині слів вони трапляються рідше: *слы/шьте* 300г, *миръского* 301а, *звеличьмо* 329б, *жидо/вѡскоую* 343б, на їхньому місці вживанишим є паєрок, який, на відміну від Торжественика мінейного, має давню форму трикутника: *трѡдѡв'ше*/ 290а, *ѡ то/л'ковани* 294а, *чер'въ* 357б; написання паєрка на місці **Ѧ** ілюструють такі паралельні вживання: *не волѣжю* 294б — *не волѣжю* 307а.

Наявні, як і в Торжественику мінейному, східнослов'янські рефлеки редукований + плавний: *сѡтворшаго* 350а, *терпѡ/ще* 293г,

свершилѣ 314б, первыи 346б, исполнена 288а, солница 290в, исшѣ / 324б, оу толковании 345б. Також використовуються написання з голосними **О, Є** перед плавними **Р, Л** і одночасно з постпозитивними **Ъ, Ъ**, які стоять в кінці рядків на переносі слів: воздерѣ/жѣмсѣ 334в, мерѣ/твѣмѣ 323в, из мерѣ/твѣх 331в, прѣль/стиль 290б, вель/ми 298б, 319б; дѣгаволь/скаѣ 300а, боль/шаѣ 307в, коль/ко 322а, долѣ/жникомѣ 294б — долѣжни 298б (всередині рядка), але трапляються і написання: милосер/дѣЄ 326а, сквер/ныѣ 354в, оумер/шаѣ 358б. У середині слів поширеними є написання з голосними **О, Є** перед плавними **Р, Л** і одночасно з паєрком у постпозиції: творѣца 290в, ѿ корѣмно҃го 301б, гордѣсть 351б, смерѣть 290б, ѿверѣше 292а, ласкосердствомѣ 302 г. Зрідка, і до того ж у тих самих лексемах, усередині слів у постпозиції наявний **Ъ**: морѣскю 315г, толькѣ 303б, вельми 322в. Відсутні, як і в Торжественику, за південнослов'янським правописом вживання **Ъ, Ъ** після плавних **Р, Л** у сполученнях **trѣt, tlѣt, trѣt, tlѣt**.

У Златоусті також поширеним є написання з **Ъ** перед йотованими голосними: кро/тостью и смиръѣньЄ / 289а, согрѣшѣныѣ 292а, безаконѣЄмѣ 310б, але вже переважають написання з **И**: покаганыѣ 288а, размышлѣниЄ 298а, спа/сѣнию 326а. З кінця XIV ст. на місці **Ъ** поширювалося **И**, а пізніше — **І** під дією другого південнослов'янського впливу, що свідчить про списування давнішої пам'ятки.

У кінці рядків, як і в Торжественику мінейному, наявні неприкрита буква **С** (більшого розміру і витягнута вширину): со С/трахомѣ 345в, члѣчєС/твоу 358а, чиС/тоты 368б, та букви **Ъ, Ъ, Т** зі збільшеною верхньою частиною: ницимѣ / 295в, мерѣ/твѣмѣ 323в, врѣ/ма 288а, воздержѣ/мсѣ 300в, пишеѣ / 294б, які трапляються і всередині рядків: вбогимѣ 287в, дѣшамѣ 296, тѣло 290а, страшнѣмѣ 291г, поТерпѣ / 301в, со сТарици 318в. Збільшений буквенний знак **Ъ** вжито частіше, ніж у Торжественику, а витягнута вгору буква **Т** також має скорописний характер.

В орфографії Златоуста, як і в Торжественику мінейному, використані прийоми скорочення слів за допомогою титла, пропуску голосних букв, винесення букв над рядком і лігатурного сполучення букв.

Титла також вживається дугоподібною форми і ставиться над священними словами: хсѣ 290а, бѣжиѣ / 290б, Євангѣльски^x 311б, мѣтвы 347б, ѣа 362в, над буквами-цифрами: .м. 295а, .ѣ. 305б, .є. 311а та за традицією над словами: дѣнь 288б, црѣь 298а, члѣволюбѣцю 305а, дѣша 305б, глѣати 311б. Титла проставляється, як правило, над другою приголосною при опущенні однієї або двох голосних: бѣговгодно 289б, анѣлы 363б, мѣтри / 363б, бѣжи 374б, црѣвы 299а; над третьою або над четвертою приголосною — при опущенні більше голосних: мѣтвою 290а, члѣци 365а, цркѣви 365б, члѣчю 365б, члѣчєс/ка 373в, слнѣє 291б. Титла часто ставиться і між приголосними, проте це лише його графічне скошення. Вона наявна й при опущенні складу чи складів: хсѣ 295а, стѣю / 297б, боу 311а, глѣюще 315в.

Використані й букви-титли — **слово-титла**: $\overset{c}{\text{тн}}\overset{c}{\text{о}}\overset{c}{\text{тн}}\overset{c}{\text{о}}\overset{c}{\text{тн}}\overset{c}{\text{о}}$ 291г, $\overset{c}{\text{г}}\overset{c}{\text{ь}}$ 302в, $\overset{c}{\text{цр}}\overset{c}{\text{т}}\overset{c}{\text{в}}\overset{c}{\text{о}}$ / 304а; **глагол-титла**: $\overset{c}{\text{наше}}\overset{c}{\text{т}}$ 288а, $\overset{c}{\text{члв}}\overset{c}{\text{чєска}}\overset{c}{\text{т}}$ / 290г, $\overset{c}{\text{гр}}\overset{c}{\text{ѣ}}\overset{c}{\text{шино}}\overset{c}{\text{т}}$ / 313в.; **черв-титла**: $\overset{c}{\text{притоб}}\overset{c}{\text{ни}}\overset{c}{\text{кѣ}}$ 301а, $\overset{c}{\text{нарѣ}}\overset{c}{\text{нѣ}}$ 302б, $\overset{c}{\text{вѣ}}\overset{c}{\text{чн}}\overset{c}{\text{ю}}$ 346а. У ролі титли зафіксована буква **Д** лише в словах: $\overset{c}{\text{ср}}\overset{c}{\text{ѣ}}\overset{c}{\text{ца}}$ 306а, $\overset{c}{\text{оу}}\overset{c}{\text{се}}\overset{c}{\text{р}}\overset{c}{\text{ѣ}}\overset{c}{\text{ци}}$ 370г, $\overset{c}{\text{яко}}\overset{c}{\text{вл}}\overset{c}{\text{ѣ}}\overset{c}{\text{чево}}$ 316а. Буква **Д** загальноновживана в ролі виносної без покриття титлою: $\overset{c}{\text{не}}\overset{c}{\text{д}}\overset{c}{\text{лю}}$ 297в, $\overset{c}{\text{моло}}\overset{c}{\text{д}}\overset{c}{\text{цю}}$ / 322б, $\overset{c}{\text{сла}}\overset{c}{\text{дка}}\overset{c}{\text{ка}}$ 354в. Трапляються й випадки з винесеним над рядком складом **ДО**, коли з правого кінця перекладини букви **Д** виписано букву **О**: $\overset{c}{\text{ра}}\overset{c}{\text{д}}\overset{c}{\text{о}}\overset{c}{\text{ст}}\overset{c}{\text{ю}}$ / 323б, $\overset{c}{\text{пре}}\overset{c}{\text{д}}\overset{c}{\text{о}}$ 336а, $\overset{c}{\text{не}}\overset{c}{\text{по}}\overset{c}{\text{д}}\overset{c}{\text{об}}\overset{c}{\text{ны}}\overset{c}{\text{ми}}$ 354в. Зустрічаємо й такі приголосні букви: покриті титлою — **В** — $\overset{c}{\text{грєх}}\overset{c}{\text{о}}\overset{c}{\text{в}}\overset{c}{\text{ѣ}}$ 309г, $\overset{c}{\text{жид}}\overset{c}{\text{о}}\overset{c}{\text{в}}\overset{c}{\text{ѣ}}\overset{c}{\text{ска}}$ 315б, $\overset{c}{\text{бѣ}}\overset{c}{\text{сѣ}}\overset{c}{\text{о}}\overset{c}{\text{в}}\overset{c}{\text{ѣ}}$ / $\overset{c}{\text{ска}}$ 337а; **К** — $\overset{c}{\text{ка}}\overset{c}{\text{кѣ}}$ 299в, $\overset{c}{\text{в}}\overset{c}{\text{ѣ}}\overset{c}{\text{тѣ}}$ 314а, $\overset{c}{\text{пѣ}}\overset{c}{\text{тѣ}}$ 338а; **Л** — $\overset{c}{\text{приш}}\overset{c}{\text{о}}\overset{c}{\text{в}}\overset{c}{\text{ѣ}}$ 288в, $\overset{c}{\text{бѣ}}\overset{c}{\text{тѣ}}$ 293а, $\overset{c}{\text{дѣ}}\overset{c}{\text{лѣ}}\overset{c}{\text{вѣ}}\overset{c}{\text{тѣ}}$ 318г; **М** — $\overset{c}{\text{бѣ}}\overset{c}{\text{гѣ}}\overset{c}{\text{тѣ}}$ / 288в, $\overset{c}{\text{боуд}}\overset{c}{\text{ж}}\overset{c}{\text{и}}\overset{c}{\text{тѣ}}$ / 290в, $\overset{c}{\text{трѣ}}\overset{c}{\text{дѣ}}\overset{c}{\text{тѣ}}$ / 292в; **Н** — $\overset{c}{\text{ивѣ}}\overset{c}{\text{тѣ}}$ / 301б, $\overset{c}{\text{ивѣ}}\overset{c}{\text{тѣ}}$ 317б, $\overset{c}{\text{амѣ}}\overset{c}{\text{тѣ}}$ / 372а; **Ш** — $\overset{c}{\text{вѣ}}\overset{c}{\text{тѣ}}$ 302в, $\overset{c}{\text{хочѣ}}\overset{c}{\text{тѣ}}$ 322а, $\overset{c}{\text{дѣр}}\overset{c}{\text{ж}}\overset{c}{\text{и}}\overset{c}{\text{тѣ}}$ 354а; не покриті титлою — **Ж** — $\overset{c}{\text{моу}}\overset{c}{\text{ж}}$ 304а, $\overset{c}{\text{многа}}\overset{c}{\text{ж}}$ $\overset{c}{\text{дѣ}}$ / 307а, $\overset{c}{\text{бла}}\overset{c}{\text{ж}}$ $\overset{c}{\text{нѣ}}\overset{c}{\text{ства}}$ 336б; **Т** — $\overset{c}{\text{приход}}\overset{c}{\text{ѣ}}$ 288б, $\overset{c}{\text{пѣ}}\overset{c}{\text{дѣ}}\overset{c}{\text{сѣ}}$ $\overset{c}{\text{тѣ}}$ $\overset{c}{\text{тѣ}}$ $\overset{c}{\text{тѣ}}$ $\overset{c}{\text{тѣ}}$ 298а, $\overset{c}{\text{пи}}\overset{c}{\text{ше}}\overset{c}{\text{тѣ}}$ 300а, але є описки і буква покривається титлою: $\overset{c}{\text{боудѣ}}\overset{c}{\text{тѣ}}$ 330б, $\overset{c}{\text{бра}}\overset{c}{\text{тѣ}}$ 350б; **Х** — $\overset{c}{\text{пло}}\overset{c}{\text{ски}}\overset{c}{\text{тѣ}}$ 290а, $\overset{c}{\text{грєсѣ}}$ 292г, $\overset{c}{\text{боуд}}\overset{c}{\text{ж}}\overset{c}{\text{и}}\overset{c}{\text{тѣ}}$ / 301а; трапилася і **З**: $\overset{c}{\text{бѣ}}$ 356в. Наявні в кінці слів у позиції на кінці рядків вживання скорописного, поруч із півуставним, накреслення виносної букви **М**, яка покривається або не покривається титлою: $\overset{c}{\text{праведнѣ}}\overset{c}{\text{тѣ}}$ / 288в, $\overset{c}{\text{прахо}}\overset{c}{\text{тѣ}}$ / 348б, $\overset{c}{\text{соборо}}\overset{c}{\text{тѣ}}$ / 353в, $\overset{c}{\text{со}}\overset{c}{\text{слеза}}\overset{c}{\text{тѣ}}$ / 363б, $\overset{c}{\text{поудѣ}}\overset{c}{\text{тѣ}}$ / 367б. Поширеним, на відміну від Торжественика мінейного, є вживання виносної букви **С** під скорописною витягнутою **Т** — $\overset{c}{\text{т}}$: $\overset{c}{\text{хр}}\overset{c}{\text{тѣ}}$ $\overset{c}{\text{гѣ}}$ $\overset{c}{\text{тѣ}}$ $\overset{c}{\text{тѣ}}$ 290а, $\overset{c}{\text{мл}}\overset{c}{\text{тѣ}}$ / 307б, $\overset{c}{\text{на}}\overset{c}{\text{кр}}\overset{c}{\text{тѣ}}$ / 326б, $\overset{c}{\text{хр}}\overset{c}{\text{тѣ}}$ $\overset{c}{\text{гѣ}}$ $\overset{c}{\text{тѣ}}$ $\overset{c}{\text{тѣ}}$ 308в. Із голосних писець виносив букву **О** в слові *пророк* і в похідних формах: $\overset{c}{\text{пр}}\overset{c}{\text{р}}\overset{c}{\text{ко}}\overset{c}{\text{тѣ}}$ / 304в, $\overset{c}{\text{пр}}\overset{c}{\text{р}}\overset{c}{\text{ка}}$ 316а, $\overset{c}{\text{пр}}\overset{c}{\text{р}}\overset{c}{\text{кѣ}}$ 318в. Не засвідчена, наявна в Торжественику, сербська орфографічна риса — винесення букви **Ѣ** над рядок.

У Златоусті, як і в Торжественику мінейному, послідовно використано лігатурні сполучення **Ѣ** (**W+T**) і **Ѣ** (**Ш+T**), натомість давні написання **OT** та **WT** не засвідчуються: $\overset{c}{\text{Ѣ}}$ / $\overset{c}{\text{сквернѣ}}$ 288б, $\overset{c}{\text{Ѣдѣти}}$ 301г, $\overset{c}{\text{Ѣлоучилѣ}}$ 320б; $\overset{c}{\text{прєзрѣ}}\overset{c}{\text{цѣ}}\overset{c}{\text{мѣ}}$ / 301г, $\overset{c}{\text{любѣ}}\overset{c}{\text{ци}}\overset{c}{\text{мѣ}}$ 348в, $\overset{c}{\text{летаюци}}\overset{c}{\text{ца}}$ 370а. Загальноновживаною є лігатура **AY**: $\overset{c}{\text{сла}}\overset{c}{\text{у}}$ / 300г, $\overset{c}{\text{ра}}\overset{c}{\text{у}}\overset{c}{\text{иси}}$ 325а, $\overset{c}{\text{возра}}\overset{c}{\text{у}}\overset{c}{\text{имо}}\overset{c}{\text{сѣ}}$ 331а. Поширеним є вживання лігатур у позиції в кінці рядків, які мають, як і в Торжественику, скорописний характер, напр. **ТВ**: $\overset{c}{\text{животво}}\overset{c}{\text{рѣ}}\overset{c}{\text{ци}}\overset{c}{\text{тѣ}}$ 300а, $\overset{c}{\text{пр}}\overset{c}{\text{р}}\overset{c}{\text{чєство}}\overset{c}{\text{тѣ}}$ / 324в, $\overset{c}{\text{млѣ}}\overset{c}{\text{тѣ}}$ / 348а. Наявні й написання з виносною буквою **С** під витягнутою **Т** і приєднаною до її ніжки буквою **В**, завдяки чому утворилася лігатура **ТВ**: $\overset{c}{\text{во}}\overset{c}{\text{цр}}\overset{c}{\text{тѣ}}$ $\overset{c}{\text{тѣ}}$ / 310в, $\overset{c}{\text{цр}}\overset{c}{\text{тѣ}}$ $\overset{c}{\text{во}}$ / 359а, $\overset{c}{\text{цр}}\overset{c}{\text{тѣ}}$ $\overset{c}{\text{ва}}$ / 372г. Приєднанням до ніжки **Т** букви **Р** подана лігатура **ТР**: $\overset{c}{\text{вѣ}}\overset{c}{\text{стра}}\overset{c}{\text{шнѣ}}$ 299б, $\overset{c}{\text{затво}}\overset{c}{\text{рѣ}}$ 324а, $\overset{c}{\text{смотрѣ}}\overset{c}{\text{мо}}$ 329б.

Отже, для текстів Торжественика мінейного та Златоуста п'ятдесятого, переписаних Березкою, як і для текстів інших писців, спільними є основні узусні графіко-орфографічні елементи, проте наявні й відмінності. При мовознавчих дослідженнях пам'ятку потрібно вивчати безпосередньо за рукописом, враховуючи графіко-орфографічні особливості кожного з писців, що дасть можливість у майбутніх студіях по-іншому підійти до усталених у науковій літературі фактів,

а також критично переглянути лінгвістичний та палеографічний матеріал пам'ятки.

Проведений аналіз правопису пам'ятки засвідчив, що часом здійснення перекладу текстів Торжественника мінейного та Златоуста п'ятдесятого з церковнослов'янської на українську мову не є 1489 р., як вважають більшість дослідників, а перекладалися тексти значно раніше, і створені вони були в одному скрипторії. Протографи, вірогідно, належали до кінця XIV — початку XV ст., оскільки графіко-орфографічні особливості пам'ятки відповідають орфографічній системі, якою послуговувалися тогочасні українські скрипторії. Правопис протографів був двоєровим одноюсовим (**▲**). Торжественник та Златоуст є не списками, а копіями, були об'єднані в один кодекс на початку 90-х XV ст. У пам'ятці наявні як давні українські орфограми, так і орфограми, напрацьовані в останній чверті XIV ст., проте немає узусного вживання південнослов'янських орфограм, які були поширені в українських кодексах останньої чверті XV ст.

1. *Воронич Г.* Четья Мінея 1489 року — українсько-білоруська мовна дискусія // Українська мова. — 2008. — № 3. — С. 41–47.
2. *Гнатенко Л.А.* Слов'янська кирилична рукописна книга XV ст. з фондів Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського: Каталог / Укладання, вступна стаття Л.А. Гнатенко. — К., 2003. — 193 с., 158 іл.
3. *Гринчишин Д.Г.* Четья 1489 року — видатна конфесійна пам'ятка української мови // Записки Наукового товариства імені Шевченка. — Львів, 1995. — Т. 229: Праці Філологічної секції. — С. 251–276.
4. *Житецкий П.* Очерк литературной истории малорусского наречия в XVII и XVIII вв. — К., 1889. — Ч. 1. — IV, 162 с.
5. *Жовтобрюх М.А., Русанівський В.М., Склярєнко В.Г.* Історія української мови: Фонетика. — К., 1979. — 367 с.
6. *Журайські А.І.* Гісторыя беларускай літаратурнай мовы. — Мінск, 1967. — Т. 1. — 371 с.
7. Известия Церковно-археологического Общества при Киевской Духовной Академии за октябрь 1880 / Сост. Н.И. Петров // Труды Киевской Духовной Академии. — К., 1880. — Декабрь, № 12. — С. 533–554.
8. *Карпинский М.* Западно-русская Четья 1489 года // Русский филологический вестник. — 1889. — № 1. — С. 59–106.
9. *Карский Е.Ф.* Славянская кирилловская палеография. — Л., 1928. — XII, 494 с.
10. Киевская Псалтирь 1397 года из Государственной Публичной библиотеки имени М.Е. Салтыкова-Щедрина в Ленинграде [ОЛДП F 6]. — М., 1978. — Т. 2: Факсимиле. — 231 л.
11. *Німчук В.В.* Українська мова в Київському Псалтирі 1397 р. // Мовознавство, 1993. — № 5. — С. 9–21.
12. *Перетц В.Н.* Исследования и материалы по истории старинной украинской литературы XVI–XVIII веков. II. — Л., 1928. — IX. К изучению “Четы” 1489 года. — С. 1–107 (Сборник по русскому языку и словестности. — Л., 1928. — Т. 1, вып. 1).
13. *Симонова К.С.* Українська мова в конфесійному письменстві XV ст. (На матеріалі “Четы” 1489 р.) // Жанри і стилі в історії української літературної мови. — К., 1989. — С. 56–79.
14. *Черторицкая Т.В.* Торжественник и Златоуст в русской письменности XIV–XVII вв. // Методические рекомендации по описанию славяно-русских рукописных книг. — М., 1990. — Вып. 3, ч. 2. — С. 329–381.

Ljudmila Gnatenko (Kyiv)

GRAPHIC-ORTHOGRAPHIC SYSTEM “CHET’I MINEI IN 1489 YEAR”

First complex explored, taking into account kodikologichnikh and paleography information, graphic-orthographic system of Ukrainian handwritten sight of “Chet’i Minei in 1489 year”. History of its creation, genre belonging and composition, is specified. The amount of pistsiv sight is set and what tests they worked above, graphic orthographic features are studied each of pistsiv and their comparative analysis is conducted.

Key words: graphic-orthographic system, uzus, sound, orfograma, letter, in letters sign, ligature, diacritic sign.

Мовна мозаїка

ЯКЩО ПОЗИВАТИСЯ, ТО ЯК?

В одному з видань читаємо: *Він позивається на нотаріуса*, в іншому – *до президента*, у третьому – *проти організаторів*. Пор.: *Юристи радять письмово звернутися до нотаріуса для посвідчення договору, отримати відмову і позиватися на нотаріуса до суду* (Юридичний радник); *Попередній уряд навіть доручив Мін’юсту позиватися до президента з приводу “прихвизації” майже півтори сотні гектарів землі, цікавої для археологів* (Україна молода, 8.04.2010); *Сьогодні ці українці готові позиватися проти організаторів виборчого процесу і держави загалом* (Українська правда, 25.02.2010). Мимоволі задумуєшся, чи рівноправні для дієслова *позиватися* ці приїменниково-відмінкові форми, що називають відповідача? У професійному вжитку, тобто в судочинстві, узвичаєні дві основні приїменниково-відмінкові форми: *позиватися на кого-небудь* і *позиватися до кого-небудь*. Проте вони розрізняються значеннями своїх іменників: приїменник *на* поєднується переважно з іменниками – назвами осіб, приїменник *до*, крім цих назв, може сполучатися з назвами держави, якоїсь структури, установи тощо: *У разі недотримання умов кредитного договору Спілка має право позиватися на позичальника до суду...* (З інтернетівського видання); *Румунія збирається позиватися до України* (З інтернетівського видання); *АНТК імені Антонова позивається до Фонду держмайна через арешт АН-124* (З інтернетівського видання). Форма *проти кого-небудь* з дієсловом *позиватися* трапляється зрідка, здебільшого в непрофесійному вжитку.

Можлива ще одна приїменниково-відмінкова форма зі значенням відповідача – *з ким-небудь*, але за умови, що дієслово *позиватися* виражає значення – “мати з ким-небудь судову справу, тривалий час судитися”: *Він [шляхтич] мав діло в волость, позивався за млин з своїми спільниками, власниками того млина* (І. Нечуй-Левицький); – *Пан Стадницький знову позивається з лісовиками* (М. Стельмах).

Є кілька приїменниково-відмінкових форм, що вказують на причину, привід для позивання. Найпоширенішими з-поміж них є форми з первинними приїменниками *за*, *через* та похідним книжним приїменником *з приводу*: *Це колись було, що знав тільки сусід сусіда та й то, коли позивалися за межу* (Ю. Яновський); *Це брат його, Перс на ймення, з яким після смерті батька Гесіод почав позиватися за спадщину* (З інтернетівського видання); *Польща не має наміру позиватися до України через ненадходження російського газу* (З інтернетівського видання); *Громадяни України не можуть позиватися до Росії з приводу повернення їх заощаджень СРСР* (З інтернетівського видання).

Отже, форми, уживані з дієсловом *позиватися* для означення особи відповідача, розрізняються обсягом значень іменників та сферами свого побутування: в офіційному професійному вжитку переважають форми *на кого-небудь* і *до кого-небудь*, у непрофесійному – *проти кого-небудь*. Приїменниково-відмінкові форми, що визначають причину позивання, так само неоднакові за своїм стилістичним використанням: не мають обмежень форми з приїменниками *за* і *через*, книжне забарвлення властиве формі з приїменником *з приводу*.

Катерина Городенська